

BAUER ANDRÁS–CSEPETI ÁDÁM–GÁTI MIRKÓ–MITEV ARIEL ZOLTÁN

A banki hitelfelvevők rejtett gazdaságból származó jövedelme

Marketingmegközelítés és empirikus kísérlet a kockázatkezelés szolgálatában

A rejtett gazdaság kiemelkedő makrogazdasági problémának tekinthető a kelet-közép-európai társadalmakban; a széles terjedelemben ingadozó kutatási eredmények Magyarországon a GDP 20–25%-ára becsülik az informális szektor méretét. A nem megfigyelt gazdaságból származó jövedelmek ugyanakkor potenciális üzleti lehetőségként is értelmezhetők a visszafogott hitelkihelyezési magatartással jellemezhető hitelintézetek számára. Tanulmányunkban a banki kockázatmenedzsment gyakorlati működését – a hitelképesség becslésének nem konvencionális, fogyasztói magatartás alapú megközelítésével – szándékoztuk támogatni.

1) Proxyváltozókat azonosítottunk, amelyek valószínűsítik a banki ügyfelek rejtett gazdasági érintettségét.

2) Felállítottunk egy „a priori” fontossági sorrendet e változók között.

3) Megbecsültük az ügyfelek informális kifizetéseinek mértékét.

4) Javaslatokat fogalmaztunk meg a proxyváltozók értékének, valóságtartalmának igazolására, dokumentálhatóságára.

Célkitűzéseink realizálásához interdiszciplináris szakirodalmi forrásfeldolgozást, valamint primer szakértői mélyinterjúkat és személyes megkérdezést alkalmaztunk. Pilottanulmányunk tapasztalatai szerint a rejtett gazdasági érintettséget valószínűsítő változók közül kiemelkedik a rendszeres kifizetési kötelezettséget jelentő tételek aránya a háztartás rendelkezésére álló jövedelmében, továbbá az informális kifizetések mintegy 20–33%-kal növelhetik meg az ügyfelek hitelfelvételi korlátját. Az ügyfelek rejtett gazdaságból származó jövedelmének megbecsléséhez mindenképpen szükséges a banki ügyfélreferensek megfelelő képzése és motiválása.

1. BEVEZETÉS

A 2008 őszen kirobbant pénzügyi és reálgazdasági válság drasztikus hatást gyakorolt a globális pénzügyi szektor szereplőinek működésére, a hazai bankrendszer üzleti magatartását is erőteljesen befolyásolta. A bankközi piacokon kialakult bizalmatlanság következtében a források beszűkültek, míg a hitelintézetek kihelyezett hiteleit a jövedelmi pozíciójukban meggyengült, elsősorban marginális munkaerő-piaci helyzetbe került ügyfelek nem képesek fegyelmezetten törleszteni, így e követelések részben „mérgezett” aktívákká váltak (MNB [2012]). Továbbá, a bankok hitelezési magatartása is sokkal konzervatívabb, felelős-

ségteljesebb irányvonalat vett (Mfor [2011]). Ugyanakkor a túlzott mértékű költségvetési restriktcióban Magyarországon is egyre többen ismerik fel, hogy a hitelkihelyezések beindítása nélkül a pénzügyi szektor üzleti teljesítménye tovább romolhat, ami fékezi a gazdaság növekedési ütemét (*Gém* [2011]).

Tanulmányunkban a banki kockázatmenedzsment gyakorlati működését szándékoztuk egy fogyasztói magatartás alapú megközelítéssel támogatni, ugyanis a hitelkihelyezések egyik ösztönzési alternatívájaként merülhet fel a potenciális ügyfelek rejtett gazdaságból származó jövedelmének megbecslése, ezáltal hitelképességük pontosabb megállapítása. Felismerésünk hátterét az a közgazdasági tény adja, hogy Magyarországon a rejtett gazdaságból származó jövedelmek aránya elérheti a GDP 20–25%-át (*Elek et al.* [2009], *Schneider* [2011]). Az informális kifizetésekkel rendelkező magánszemélyek és vállalkozók nagy számban folyamodnak hitelfelvételi kérelemhez, azonban hivatalos jövedelemigazolásuk alapján gyakran nem minősülnek hitelképesnek. Néhány hitelintézet jelentős erőforrásokat áldoz a potenciális ügyfelek rejtett gazdasági érintettségének feltárására, ugyanis az informális kifizetések megbízhatóbb ismeretében növelhetik hitelkihelyezéseiket, s ezáltal piacot is szerezhetnek.

A hazai banki kockázatkezelési gyakorlat szempontjából a rejtett gazdaság nem nevezhető konvencionális területnek, így a marketingdiszciplína perspektívájából való megközelítésére irányuló kutatási sorozatunk első szakaszában a következő célkitűzések élveztek prioritást:

1. Minél több olyan potenciális proxyváltozót azonosítsunk, amelyek valószínűsítik a banki ügyfelek rejtett gazdasági érintettségét.
2. Állítsunk fel egy fontossági sorrendet a vizsgálandó proxyváltozók között.
3. Becsüljük meg az ügyfelek informális kifizetéseinek mértékét.
4. Kínáljunk útmutatást a javasolt proxyváltozók gyakorlati nyomon követhetőségére és valóság tartalmuk igazolhatóságára.

A célkitűzések megvalósításához interdiszciplináris (közgazdaságtan, szociológia, statisztika, marketing, fogyasztói magatartás) szekunder szakirodalmi forrásfeldolgozást folytattunk. Ezt követően kutatásunk empirikus szakaszaiban alkalmaztunk kvalitatív és kvantitatív módszertani eszközöket is. A rejtett gazdaság témakörének kiemelkedő hazai szakértőivel készítettünk mélyinterjúkat, majd egy pilotfelmérés során harminc – hitelfelvételi tapasztalattal és a rejtett gazdaság különböző formáiból származó jövedelmekkel rendelkező – fogyasztóval vettünk fel kérdőívet személyes megkérdezés keretében. Kutatásunk egy jövőben tervezett, nagy mintás banki adatfelvétel módszertani megalapozásaként szolgált.

2. A REJTETT GAZDASÁG FOGALMA ÉS BECSLÉSI MÓDSZEREI

A közgazdászok számára a rejtett gazdaság egységes definíciójának megalkotása mindig is problematikusnak bizonyult. A tudományos szakirodalomban is számos, egymással szoros átfedésben lévő terminológia használatos a tárgyalt fogalom megközelítésére.

Például: rejtett (hidden), informális (informal), párhuzamos (parallel), árnyék (shadow), fekete (black), szürke (grey), földalatti (underground), be nem jelentett (unreported), be nem vallott (undeclared), készpénz (cash) stb. gazdaság (economy) (Williams [2004]). A fentebbi jelzők valamelyikével címkézett „terminus technicus” nagy vonalakban a következő általános jelenségeket takarja: *A rejtett gazdaságban zajló tevékenységek azokat a termelési és szolgáltatási folyamatokat foglalják magukban, amelyeket az állam nem regisztrál vagy elégtelenül szabályoz, és amelyek adózási vagy segélyezési célból rejtettek a központi, illetve helyi adminisztráció elől* (Williams–Windebank [1998], Bacanu [2008], Lackó et al. [2010]). E tanulmányban igyekszünk konzekvensen a nemzetközi szakirodalomban leginkább elterjedt kifejezéseket, a *rejtett* és az *informális gazdaság*ot használni.

Tekintettel arra, hogy a potenciális banki hitelfelvévők jövedelmének egy része adott esetben származhat illegális javak előállításából/értékesítéséből, így a következőkben a „rejtett gazdaság” kifejezés alatt automatikusan egy bővebb fogalmi kategóriát, a *nem megfigyelt gazdaság*ot fogjuk érteni. A nem megfigyelt gazdaságba alapvetően a következő aktivitásokat soroljuk (Lippert–Walker [1997], OECD [2005], Lackó et al. [2010]):

- *Illegális tevékenységek*: Azon termékek és szolgáltatások előállítása, illetve kereskedelme, amelyek a hatályos jogszabályok szerint tiltottak és büntetőjogi felelősségre vonással járnak (pl. kábítószer termelése, embercsempészet, prostitúció, illegális fegyverkereskedelem stb.).
- *Földalatti termelés*: Azok a termelési és szolgáltatási tevékenységek, amelyek egyébként legálisak, de részben vagy teljes egészben az adófizetés elkerülésének érdekében rejtettek a hatóságok elől (pl. jövedéki termékek nem törvényi előírásoknak megfelelő forgalmazása, adóoptimalizálás „offshore” cégeken keresztül, számla nélküli, készpénzes tranzakciók, barterügyletek stb.).
- *Statisztikai földalatti termelés*: Azok a gazdasági tevékenységek, amelyek a statisztikai adatgyűjtési program hiányosságai miatt rendre kimaradnak az adatfelvételi mintákból.
- *Informális szektor termelése*: Azon termelő és szolgáltató aktivitások, amelyeket piacra termelő, de valójában nem bejegyzett szervezetek vagy olyan regisztrált vállalkozások végeznek, amelyeknek a foglalkoztatási szintje nem ér el egy bizonyos küszöböt (zsebbe fizetett foglalkoztatás, színlelt szerződések, kényszervállalkozók, háztartási önfoglalkoztatók, östermelők, alapítványok stb.).
- *Háztartási termelés saját végső felhasználásra*: Azon termelőtevékenységek, amelyek a háztartások saját fogyasztását segítik elő (pl. háztáji mezőgazdasági termelés).

2.1. A rejtett gazdaság becslésének makrogazdasági megközelítései

A nem megfigyelt gazdasági tevékenységek folyamatosan változnak, ami rendre komoly nehézségeket okoz a közgazdászoknak a rejtett gazdaság GDP-hez mért arányának meghatározásában. A rejtett gazdaság és negatív társadalmi következményeinek a visszaszorítása érdekében a szakértők döntően ún. közvetett módszerek alkalmazásával kívántak megbízható becsléseket adni e jelenség méretéről. A mainstream közgazdasági szakirodalom az alábbiakban ismertetett eljárásokkal kísérte megmérni, mekkora is lehet a rejtett gazdaság aránya az egyes országokban.

Közvetett módszerek:

- *Aggregált készpénzkereslet és készpénzkeresleti görbe alakulása.* Talán a legelterjedtebb módszer, amely abból a feltételezésből indul ki, hogy a rejtett gazdaságban végzett tevékenységek tranzakciójának jelentős része számla nélkül, készpénzben realizálódik. Számos egyéb magyarázó változó hatásának kiszűrésével (pl. lakosság attitűdök, pénzügyi közvetítőrendszer fejlettsége), a hasonló gazdasági fejlettségű országok közötti összehasonlítással elég jól közelíthető egy adott országban a rejtett gazdaság részaránya (Gutmann [1977], Schneider [2005]).
- A hivatalos GDP-statisztikákban alkalmazott nemzeti számlák rendszerében a *kiadási és jövedelmi számlák közötti diszkrepancián alapuló becslés* (Pissarides–Weber [1989]).
- *Meghatározott fizikai inputok, megfogható javak vagy valamilyen szolgáltatás fogyasztásának szintjéből és dinamikájából történő következtetés.* A leghíresebb ilyen módszer a Lackó [1998; 2000] által kidolgozott villamosenergia-felhasználás elemzése, amely a GDP és az áramfogyasztás növekedése közötti „gap”-et vizsgálja.
- *Fiskális módszerek.* Elsősorban adóhatósági, munkaügyi és nyugdíjbiztosítási intézmények adatbázisaira támaszkodó becslések. Pl. a statisztikai hivatalnál bejelentett alkalmazásban lévők száma és azok száma közötti eltérés, akik után a munkáltató befizette az egészségügyi és/vagy nyugdíjjárulékot (Feige–McGee [1983], Dreher–Schneider [2010]).

A rejtett gazdaság méretére a különböző makrogazdasági megközelítéssel rendelkező, közvetett módszerek a legtöbb ország esetében túlságosan ingadozó becsléseket kínáltak (Elek et al. [2008], Semjén–Tóth [2009], l. az 1. táblázatban).

1. táblázat

A rejtett gazdaság/GDP arány becslésére vonatkozó tudományos kutatások eredményei

Magyarország rejtett gazdaságára vonatkozó, tudományos becslések			
Szerző(k)	Évszám	Eredmény a GDP százalékában	Becslési módszer
Eilat–Zinnes	2000	34	Áramfogyasztáson alapuló módszer
OECD	2004	15,4	Diszkrepanciamódszer: a GDP jövedelmi és kiadási oldala közötti eltérés
OECD	2004	30	Diszkrepanciamódszer: az elméleti és tényleges tb-járulékbevétel alakulása
Lackó	2000	20,8	Áramfogyasztáson alapuló módszer
Christie–Holzner	2004	25,1	Diszkrepanciamódszer: a háztartások adóterhe és az adóbevétel különbsége
Schneider	2002	25,7	Áramfogyasztásos, valutakereseti és ökonometriai módszer
KSH	2005	12–16	Imputálás adminisztratív adatok és adatfelvételek alapján
Tóth	2006	17–18	Szakértői becslés
VISA Europe	2011	23–25	Készpénzkereslet

Forrás: Elek Péter–Scharle Ágota–Szabó Bálint–Szabó Péter András [2008]: A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon. In: Semjén–Tóth (szerk.) [2010]: A rejtett gazdaság. MTA KTI, Budapest

A fentiek miatt a közgazdaságtudomány fokozatosan a szociológiában, marketingben használt, közvetlen kutatási módszerek alkalmazásának irányába mozdult el. Ezek az egyének, háztartások, vállalkozások személyes megkeresésére, a velük felvett mélyinterjúk és kérdőívek eredményeire támaszkodtak. Az empirikus tapasztalatok összegzését követően a közvetlen módszerek kisebb varianciával jellemezhető, statisztikailag megbízhatóbb becsléseket eredményeztek (OECD [2002], Williams [2004], *Renooy* et al. [2004], Eurobarométer [2007]). E módszerek tudományos megalapozottságát azért kritizálják, mert a válaszadók a társadalomkutatók kérdéseit toladódnak, „intim szférába” hatolónak tartják. Szerintük a megkérdezettek nem szolgáltatnak őszinte válaszokat, azaz aluljelentenek jövedelmi, kiadási és vagyoni pozícióikról, amely érvényességi, megbízhatósági és általánosíthatósági kételyeket ébreszt az eredményekkel kapcsán (*Babbie* [2003]). A kontrollvizsgálatok azonban ezt egyértelműen cáfolták (*Semjén* et al. [2009a], *Molnár–Kapitány* [2010]).

2.2. A rejtett gazdasági érintettség mikroszintű, közvetlen megközelítései

A rejtett gazdaságból származó jövedelmek újszerű módszertani megközelítésére irányuló tanulmányunkban a banki ügyfelek informális kifizetéseire utaló proxyváltozókkal foglalkozunk. A nem megfigyelt gazdaságot mikroszintű vizsgálatokkal kutatók a primer adatfelvételek során leginkább a hagyományos demográfiai változók (nem, kor, végzettség, lakóhely, településtípus, jövedelem) és a rejtett gazdaságból származó jövedelmek között keresték a sztochasztikus kapcsolatot (*Semjén* et al. [2009]). Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy a demográfiai ismérvek kizárólagos alkalmazása torzított becsléseket eredményez, így fokozatosan olyan közvetlen adatfelvételek jelentek meg, amelyek egy szélesebb, számos szociodemográfiai változót (pl. munkaerő-piaci státusz, munkanélküliségben eltöltött időszakok száma, hossza, munkanélküli segély, gyermekgondozási támogatás) tartalmazó halmaz kapcsolatát vizsgálták a rejtett gazdaságból származó kifizetésekkel (*Williams* [2009]).

Cikkünkben a banki ügyfelek és háztartásuk rejtett gazdasági érintettségéből származó jövedelem jelenlétét valószínűsítő, a kutatásokban eddig kevésbé alkalmazott potenciális proxyváltozókat kívánunk bemutatni. Ezeket a változókat – a korábbi vizsgálatokban használt közgazdasági, szociodemográfiai változókkal ellentétben – elsősorban a marketing és fogyasztói magatartás diszciplínák területéről adoptáltuk. A proxyváltozók értékeinek regisztrálása a mikroszintű vizsgálatokból ismert megkérdezésen és megfigyelésen alapul (*Malhotra–Simon* [2009]).

Írásunkban megkülönböztetünk a háztartások fogyasztói magatartásában megfigyelhető, rendszeres kifizetési kötelezettségekkel járó, „flow” jellegű, valamint vagyoni természetű állományváltozókat („stock”). Mindemellét említést teszünk olyan szubjektív változókról is (pl. elégedettség, várakozások), amelyek már a közeljövőben az ügyfelek informális gazdasági érintettségének ígéretes mérési eszközeivé fejlődhetnek. A rejtett gazdasági jövedelmekre utaló, nem konvencionális proxyváltozók ismertetésén túl a megkérdezettek informális gazdaságból származó kifizetéseit mértékének megbecslésére is kísérletet teszünk. Az ügyfelek válaszainak valóságtartalmát igazoló, a proxyváltozók értékének nyomon követhetőségét segítő dokumentumokra és eljárásokra is teszünk javaslatot. Végül a szekunder kutatási források, illetve saját vizsgálataink tapasztalatai-

ra támaszkodva igyekeztünk a banki gyakorlati alkalmazhatóság és a feltételezett előrejelző képesség alapján fontossági sorrendbe állítani az irreguláris kifizetéseket jelző proxyváltozókat.

2.2.1. Flow típusú proxyváltozók

2.2.1.1. Háztartási energiakiadások

Az irreguláris kifizetéseket jelző indikátor lehet a háztartás energiakiadásai és a rendelkezésre álló jövedelem aránya. A magas fűtési és világítási célú kiadások több szobára, a háztartás nagyobb alapterületére, több eltartottra, a kiemelkedő víz- és csatornahasználat több fürdőszobára és mellékhelységekre, intenzív kerti öntözésre, esetleg medencére, jakuzzira utal. Minden ország statisztikai hivatala meghatározza a háztartások által fűtésre, villanyra, víz- és csatornahasználatra fordított kiadások és a háztartások rendelkezésére álló jövedelem átlagos arányát. A KSH adatfelvétele szerint a fűtési célú kiadások aránya durván a 10%-ot, míg az áramkiadásoké pedig az 5-6%-ot közelítheti a háztartási jövedelmek részarányában (*Lakatos [2009]*). A statisztikai hivatal a háztartások különböző jövedelmi deciliseiben is kiszámítja az energiakiadásoknak a rendelkezésre álló jövedelemhez viszonyított, átlagos arányát. Amennyiben a megkérdezettek közüzemi számlái és a jövedelemigazolások a statisztikai hivatal által megállapított értékekhez képest szignifikánsan magasabb energiakiadás/jövedelem arányról tanúskodnak, akkor feltételezhetjük az adott háztartás rejtett gazdasági érintettségét.

2.2.1.2. Távközlési kiadások

Rendszeres kifizetési kötelezettséggel járó természetük miatt érdemes megvizsgálni az ügyfelek távközlésre fordított összegeinek arányát a rendelkezésre álló jövedelmükhöz. A Központi Statisztikai Hivatal közlése szerint Magyarországon a háztartások jövedelmük elenyésző hányadát (3-4%-ot) fordítják távközlésre (*Menczó [2009]*). Amennyiben a megkérdezett ügyfelek ezt az arányt rendszeresen túllépik, akkor valószínűsíthető, hogy vezetékes- és mobiltelefon-számláikat nem kizárólag formális jövedelmeikből rendezik. Fontos megjegyezni, hogy e változó operacionalizálásakor a vállalati mobiltelefon-használat hatását feltétlenül szükséges kiszűrni.

2.2.1.3. Megtakarítások

Az ügyfelek és háztartások megtakarításainak vizsgálata különösen releváns e tanulmány szempontjából, hiszen a rejtett gazdaságból származó jövedelmeket sok esetben megtakarítási eszközökbe fektetik az állampolgárok. E magatartás mögött az a magyarázat húzódik, hogy az ügyfelek nem megfigyelt gazdaságból származó jövedelmének alakulása a tudományos felmérések szerint hektikus, ingadozó, ugyanakkor a háztartások kiadásai állandóak, sőt inkább emelkedők (*Williams [2004]*, *Lackó et al. [2010]*). Ebből következik, hogy az atipikus kifizetésekkel rendelkezők – anticipálva az informális pénzforrások szűkülésével jellemezhető időszakokat – nem fogyasztják el ideiglenesen megemelkedett jövedelmüket, hanem könnyen likviddé tehető megtakarítási formákba fektetik (*Semjén-Tóth [2009]*).

A megkérdezettek háztartásának hivatalos jövedelmi pozíciója összehasonlítható a háztartás-statisztikai jövedelmi decilisekre jellemző átlagos megtakarítási rátával (Lakatos [2009], Menczó [2009]). Amennyiben a válaszadó ezt az arányt szignifikánsan meghaladó megtakarítási hajlandóságról számol be, akkor feltételezhető, hogy rendelkezik informális gazdasági jövedelemmel. Különösen azon válaszadók esetében valószínűsíthetjük a rejtett gazdasági jövedelmek birtoklását, akik olyan megtakarítási formákkal rendelkeznek, amelyek működtetése, fenntartási költségeinek fedezése permanens kifizetéseket igényel (életbiztosítás, önkéntes nyugdíj- és egészségpénztár, „unit-linked” termékek, ingatlanok).

2.2.1.4. Kötelezettségek

Az elmúlt évtizedben a magyar gazdaság jelentősen eladósodott, a háztartások figyelemreméltó hányada is olyan mértékű pénzügyi kötelezettségekkel rendelkezik, amelyek miatt rendszeres törlesztési nehézségekkel küzd. Kutatások rávilágítanak arra, hogy a havonta esedékes törlesztési kötelezettségek és a jövedelem arányának a vizsgálata feltételezheti az ügyfelek rejtett gazdasági érintettségét, hiszen nem valószínű, hogy a törlesztési fegyelem háttérbe szorítaná a háztartás alacsonyabb rendű szükségleteinek kielégítését (Holló–Papp [2007]). A hitelezési gyakorlat tapasztalatai szerint, ha a háztartás rendszeres kötelezettségei meghaladják a hivatalos jövedelem egyharmadát, akkor fennáll a veszélye a törlesztési nehézségeknek, míg 50%-os törlesztési kötelezettség/jövedelem aránynál a háztartások tartós fizetési nehézségei prognosztizálhatók (Holló [2009]). Szükséges megjegyezni, hogy a háztartás jövedelmének emelkedésével nő a teherbíró képesség is, így az összehasonlításnak használt rátákat a jövedelmi decilisek megtakarítási hányadaival korrigálni kell.

Azon háztartásokról, amelyek a fentebb említett rátákat meghaladó pénzügyi kötelezettségekkel rendelkeznek, és nem tapasztaltak törlesztési nehézségeket, feltételezhető, hogy rendszeresen rejtett gazdasági addicionális jövedelemforrásra tesznek szert. A lakás- és személygépkocsi-hitelek, szabad felhasználású és személyi kölcsönökből származó havi kötelezettség, valamint a jövedelem aránya mellett a következő ismérvek vizsgálatát ajánljuk a hitelintézeteknek: a törlesztési fegyelem alakulása, a törlesztési nehézségek tartós vagy átmeneti jellege, a közüzemi számlák összege/rendelkezésre álló jövedelem aránya, a közüzemi számlák törlesztésével kapcsolatos fegyelem, a lakásbérleti díj összege.

2.2.1.5. Egészségügyi kiadások

A magyar állampolgárok egészségügyi állapota elmarad a legfejlettebb országokban tapasztalttól (OECD [2010]). Ebben számos tényező közreműködik (pl. prevenció hiánya, mozgásszegény életmód, egészségügyi rendszer), ugyanakkor jelen tudományos publikáció szempontjából a rendelkezésre álló jövedelem alacsonyabb szintjét, valamint az egészségügyre, gyógyításra fordított kiadásoknak a háztartási jövedelemből való alacsony részesedését emeljük ki. Ha a prevenció és gyógyítás költségeit az ügyfelek legális jövedelmükből nem engedhetnék meg maguknak, előtérbe kerülhet ezek rejtett gazdasági jövedelmükből történő fedezése, hiszen a háztartástagok – különösen a gyermekek – egészségének megőrzése kiemelt prioritást élvez (Lackó et al. [2010]).

Az ügyfelek és háztartásukban élő személyek egészségi állapotával kapcsolatban a következő változók vizsgálatát javasoljuk a hitelintézeteknek: gyógyszerek és táplálékkiegészítők fogyasztása, krónikus betegségek jelenléte, egészségügyi kezelésekre igénybe vétele. Ezek

ismét olyan változók, amelyek rendszeres kiadásokkal terhelik meg a háztartás büdzsét, tehát finanszírozásuk folyamatos jövedelemforrásokat feltételez. Ha a banki munkatárs úgy ítéli meg, hogy az egészségügyre fordított kiadások és a háztartási jövedelem aránya a statisztikai hivatal szerinti, átlagos 3-5%-ot kiugróan meghaladja, akkor a jövedelmi korrekciókat követően feltételezhető a rejtett gazdasági érintettség. Az egészségügyi kiadások dokumentálása azonban sok esetben nem történik meg, így az esetlegesen kiállított bizonylatok nyomon követése is nehézségekbe ütközik, hiszen az ügyfelek ritkán őrzik meg a szolgáltatóktól (pl. orvosi rendelők, kórházak, gyógyszertárak, wellnesscentrumok, drogériák, szupermarketek) kapott számláikat. Így a banki alkalmazottak mindössze az ügyfelek emlékezetére és az őszinte adatszolgáltatására támaszkodhatnak a rejtett gazdasági érintettség-re vonatkozó megállapítások kijelentésekor.

2.2.2. Állományjellegű proxyváltozók

Megítélésünk szerint ugyan a háztartások rendszeres kifizetési kötelezettségei jobban alkalmazhatók az informális gazdaságból származó irreguláris jövedelmek proxyváltozóiként, ennek ellenére szükségesnek tartjuk néhány, elsősorban a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatos „stock” változó vizsgálatát is.

2.2.2.1. Lakás

A magyar háztartások legfontosabb megtakarított vagyontárgya gyakran maga a háztartásnak otthont adó lakás. Az ügyfelek többsége saját tulajdonú lakásban él, amely ingatlan sok esetben az adott háztartás egyetlen jelentős megtakarított vagyona (*Kozák [2007]*). A lakásfenntartási kiadásokat megragadó, „flow” típusú változók vizsgálata mellett érdemes az ingatlan paramétereire mint állományjellegű változókra is figyelmet fordítani. Hangsúlyozzuk, hogy a kormányzatok által számos európai országban alkalmazott vagyonadó egyik kiemelt célkitűzése a rejtett gazdaságból származó jövedelmek utólagos megadóztatása. A vagyonadók alapja leggyakrabban a polgárok tulajdonában lévő ingatlanok értéke. Ezt az a valós összefüggés indokolja, hogy az emberek informális gazdaságból kapott jövedelmeik jelentős hányadát a lakhatással kapcsolatos beruházások és folyó kiadások finanszírozására fordítják (*Lyssiotou et al. [2004]*, *Henry [2010]*). A rejtett gazdaságból származó jövedelmek potenciális proxyváltozóinak azonosítására az alábbi ismérvek vizsgálatát javasoljuk a hitelintézeteknek: a lakóingatlan típusa, alapterülete, a háztartás földrajzi elhelyezkedése, a lakóingatlan külső és belső állapota, berendezése, felszereltsége, a lakáshoz történő hozzájutás módja (saját tulajdonú, hitelből fedezett vagy bérelt az ingatlan).

Kiemelt jelentőségű, hogy hány ingatlan található az ügyfél és a háztartástagok tulajdonában. Az ingatlanpiaci magatartási formák egyértelműen rávilágítanak, hogy a közkedvelt megtakarítási eszköznek tekinthető ingatlanok bérbeadásából származó jövedelmek meghatározó része számla nélküli tranzakciókon keresztül realizálódik hazánkban. Mindemellát a kutatások azt is bizonyítják, hogy a megkérdezettek tulajdonában lévő nyaraló, esetleg a megvásárolt üdülési jogok a rejtett gazdaságból származó jövedelmek alkalmas proxyváltozóiként szolgálhatnak (*Pissarides–Weber [1989]*, *Schneider–Enste [2005]*).

2.2.2.2. Személygépkocsi

A személygépkocsi üzemeltetésével kapcsolatos pénzügyi kötelezettségek az elmúlt években emelkedtek. Az autó rendszeres használatához köthető üzemanyagköltségek, kötelező és opcionális biztosítási díjak, szervizkiadások komoly terhet jelentenek a társadalom alsó- és középrétegei számára. Az informális gazdasággal foglalkozó vizsgálatok többsége nem tudott kimutatni szignifikáns összefüggést a személygépkocsi birtoklása és a háztartás rejtett gazdasági érintettsége között (Semjén et al. [2009b]). Ettől függetlenül – primer kutatási tapasztalataink alapján – úgy ítéltük meg, hogy azon ügyfeleknél, akiknek a háztartásában van személygépkocsi, érdemes az autóval és használatával összefüggő változókra is rákérdezni.

Itt is az ügyfelek számára rendszeres kifizetési kötelezettséggel járó változóknak a jövedelemhez viszonyított vizsgálatát tartjuk fontosnak. Ezek a következők: a háztartás tulajdonában lévő személygépkocsik száma, az autó piaci értéke (márka, típus, teljesítmény, évjárat, futott km stb. függvénye), a gépjárművet terhelő kötelezettségek és a jövedelem aránya, a KGFB és casco biztosítások díja, a személygépkocsi fogyasztása, használatának mértéke, gyakorisága (km/hó), átlagos szervizköltségek alakulása. A hazai statisztikák szerint a háztartások jövedelmük 15–20%-át fordítják a közlekedési célú kiadások fedezésére, amely nem csupán a személygépjárművel, hanem a tömegközlekedéssel kapcsolatos kiadásokat is tartalmazza (*Harcza* [2008]). Tehát az ezt az arányt szignifikánsan meghaladó, autóval kapcsolatos kiadások növelik a megkérdezett háztartás rejtett gazdasági érintettségének valószínűségét.

2.2.2.3. Egyéb tartós fogyasztási cikkek

A magyar háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága sokat javult az elmúlt húsz év során, de inkább mennyiségi értelemben (*Hofmeister* [2006]). Ebből következik, hogy nehéz tudományosan megalapozott kapcsolatot feltételezni a legtöbb háztartási cikk birtoklása, valamint a rejtett gazdasági érintettség között. Mégis a kiemelkedő minőségű, magas technológiai kifinomultságot tükröző high-tech eszközök és a presztízs jellegű, szimbolikus szereppel bíró fogyasztási cikkeknek a jövedelmi pozícióval történő összehasonlítását ajánljuk a hitelintézeti munkatársaknak (*Lakatos* [2009], *Sándor–Végh* [2008]). Feltételezéseink szerint Magyarországon bizonyos vagyontárgyak és tartós fogyasztási cikkek birtoklása, valamint az informális jövedelmek között igenis lehet látens összefüggés.

A banki munkatársaknak az ügyfelek háztartásában a következő termékek tulajdonlására érdemes rákérdezniük: nagy értékű televíziók (nagy méretű LCD vagy plazma), táblagépek, okostelefonok, notebookok száma, audióberendezések, légkondicionáló készülékek, medence, jakuzzi, quad, motorcsónak, jet-ski, golffelszerelés, biliárdasztal, fűnyírótraktor, biztonságtechnikai berendezések, festmények, műkincsek, értékes lakberendezési tárgyak. E vagyontárgyak tulajdonlásáról a válaszadók gyakran nem szolgáltatnak valós információkat, így a személyes megkérdezéssel végzett adatfelvételeket különböző megfigyelési és egyéb alternatív dokumentációs technikákkal célszerű kiegészíteni.

2.2.3. Alternatív, szubjektív változókon alapuló megközelítések

A közgazdaságtanban és a marketingben alkalmazott, szubjektív változók szoros összefüggést mutatnak a megkérdezett jövedelmi és vagyoni helyzetével (*Easterlin* [2009], *Molnár–Kapitány* [2006]). Hangsúlyozzuk, hogy a következő bekezdésekben hivatkozott szak-

irodalmi források elsődleges célja nem a fogyasztók informális jövedelmének megbecslése volt, ennek ellenére úgy gondoljuk, a szubjektív változókat érintő kérdésekre adott válaszok és az ügyfél jövedelme közötti diszkrepancia a rejtett gazdasági részvétel indikátoraként szolgálhat.

2.2.3.1. Fogyasztói Bizalom Index

A Fogyasztói Bizalom Index kutatások eredetileg a háztartások jövedelmi, vagyoni helyzetével kapcsolatos várakozások és a makroszintű közgazdasági mutatók (GDP-növekedés, munkanélküliség, infláció) alakulása között kerestek összefüggést (Katona [1951], Agárdi et al. [2003]). A makrofolyamatok előrejelzésére használt Fogyasztói Bizalom Index kutatások módszertanát ugyanakkor a szociológiai, pszichológiai és fogyasztói magatartás diszciplínákban mikroszintű változók becslésére is alkalmazták (Curtin [1984]). Tanulmányunk célkitűzése szempontjából érdemes megjegyezni, hogy a Fogyasztói Várakozások, Vásárlási Hajlandóság és Aggregált Fogyasztói Bizalom Indexek kiszámítása esetében használt tételekre adott válaszok – a „flow” és „stock” jellegű változó vizsgálata mellett – összefüggésbe hozhatók az ügyfelek rejtett gazdasági érintettségével.

Elsősorban a válaszadók jövedelmi helyzetének percepciójára és a tartós fogyasztási cikkek vásárlására vonatkozó kérdések feltevését javasoljuk a banki alkalmazottaknak. Ezek a következők lehetnek:

- *Ön szerint érdemes mostanában házat, lakást venni?*
- *Ön szerint megéri ma nagyobb háztartási eszközt vásárolni?*
- *Ön szerint érdemes manapság személygépkocsit venni?*
- *Szándékozik-e ön a következő 1-2 évben nagyobb háztartási eszközt vásárolni?*
- *Szándékozik-e ön a következő 1-2 évben személygépkocsit vásárolni?*
- *Tervezi-e ön, hogy az elkövetkező 1-2 évben lakást vásárol?*
- *Ön szerint megfelelő ez a mostani időpont, hogy a korábbi megtakarításait felhasználja nagyobb dolgok vásárlására vagy rendszeres kiadásainak fedezésére?*

Amennyiben a válaszadó által igazolt jövedelmi pozíció, valamint a várakozásai, jövedelmi helyzetének szubjektív megítélése, a tartós fogyasztási cikkek vásárlására vonatkozó szándékai nem állnak egymással összhangban, érdemes lehet a rejtett gazdaságban való részvételre következtetni. Ugyanis ha a megkérdezett jobbnak ítéli meg anyagi helyzetét, mint amilyen az valójában (a jövedelemigazolás alapján) vagy jövedelmi pozíciójához képest ambiciózus tervekkel rendelkezik a tartós fogyasztási cikkek jövőbeli beszerzését illetően, akkor feltételezhetjük, hogy az ügyfél rendelkezik a nem megfigyelt gazdaságból származó, irreguláris kifizetésekkel. *Azonban ennek alátámasztásához további, a tanulmány korábbi szakaszaiban ismertetett változóhalmaz vizsgálatára (pl. a flow típusú kiadások és a háztartási jövedelem aránya) is szükség van.*

2.2.3.2. Elégedettség alapú megközelítés

A közgazdaságtudomány dinamikusan fejlődő területe, az ún. „happiness school” kutatási implikációi is segíthetnek a rejtett gazdasági jövedelmek alternatív megközelítésében. Az irányzat vizsgálatai pozitív összefüggést mutatnak ki a válaszadók vagyoni helyzete, jöve-

delmi pozíciója és a szubjektív jóllétben („subjective well-being”) kifejezett elégedettségi szintje között. Ez a sztochasztikus kapcsolat különösen erős a volt szocialista országokban (Easterlin [2009], Molnár–Kapitány [2010]). Számos tanulmány rávilágít arra is, hogy a kelet-közép-európai társadalmak bizonyos rétegei a jövedelmi, vagyoni pozíciójukhoz képest magasabb elégedettségről számoltak be (Molnár–Kapitány [2006], Winkelmann [2009]). A kutatások azt is kimutatták, hogy emögött az informális gazdaságból származó jövedelmek magasabb aránya állt (Hayo [2007], Molnár–Kapitány [2010]).

Megítélésünk szerint az ügyfelek általános, szubjektív elégedettségére irányuló kérdések (anyagi helyzet, egészség, szociális kapcsolatok) – kiegészülve a tanulmány korábbi szakaszaiban ismertetett, kevésbé szubjektív változók vizsgálatával – segíthetnek a hitelintézeteknek abban, hogy pontosabb következtetéseket vonjanak le a válaszadók rejtett gazdasági érintettségére. Az eredmények ismeretében az alábbiakhoz hasonló kérdések feltevését javasoljuk a banki ügyintézőknek:

- Minden tényezőt figyelembe véve, elmondható-e önről, hogy nagy általánosságban elégedett az életével?
- Mivel elégedett leginkább (jövedelmével, munkahelyével, iskolai végzettségével, szociális kapcsolataival, egészségügyi állapotával, családjával, magánéletével)?
- Mi az, amivel leginkább elégedetlen?

Emlékeztetünk, hogy önmagukban a kérdésekre adott válaszok nem engednek következtetni arra, hogy a válaszadó rejtett gazdaságból származó, irreguláris jövedelmekkel rendelkezne. Erre a hivatalos jövedelemigazolásához képest szignifikánsan magasabb elégedettségi válaszok utalhatnak.

2.2.3.3. *Életstílus és részvétel a rejtett gazdaságban*

A megkérdezettek életstílusa és rejtett gazdasági érintettsége közötti potenciális összefüggéssel kapcsolatban azt feltételezzük, hogy explicit asszociáció nem mutatható ki a két konstrukció között. Feltevésünket arra alapozzuk, hogy tudomásunk szerint a marketingben és a szociológiában használatos életstíluskálák (pl. AIO, VALS, Young and Rubicam, Gallup, TGI, GfK, Sinus Millieu) nem tartalmaznak konkrét, a megkérdezett fogyasztók informális gazdasági szerepvállalására vonatkozó kérdéseket (Hofmeister [2006], Kozák [2007]). Feltételezésünk ellenére fennállhat valamilyen közvetett, sztochasztikus kapcsolat a válaszadók bizonyos – például márkahasználati vagy médiafogyasztási ismérvek alapján képzett – életstíluscsoportokba való tartozása és az informális jövedelemcsatornák között.

A rejtett gazdasági tudományos vizsgálatok eredményei ugyanis nagyon sok esetben hasonló demográfiai, társadalmi, gazdasági jellemzőkkel írják le az informális gazdaságban résztvevőket, mint amelyek alapján a fogyasztói életstílus-kategóriákat is képezik. Ha az életstílusképző ismérvek és a rejtett gazdasági kutatásokban alkalmazott szociodemográfiai jellemzők között egy adott ügyfél esetében nagy az egybeesés, akkor valószínűsíthető, hogy az ügyfél rendelkezik informális jövedelemmel. Az ügyfelek életstílus szerinti hovatarozását az életstílus-kategóriák egy bekezdéses jellemzésének ismertetésével és a legjelentősebb diszkrimináló erővel rendelkező kérdések feltevésével végezhetik el a banki munkatársak. Azonban az életstílusnak mint a rejtett gazdasági érintettségre következtető változónak az alkalmazása egyelőre csak addicionális proxyként lehetséges.

3. MÓDSZERTAN

A rejtett gazdaság fogyasztómagatartás-fókuszú megközelítésével, a potenciális banki ügyfelek érintettségével és informális jövedelmének meghatározásával foglalkozó kutatásunk empirikus szakaszában az elmúlt fejezetekben ismertetett változókról kérdeztük válaszadóinkat. A szakértői mélyinterjúkban és a 30 hiteltörlesztési tapasztalattal, rejtett gazdasági érintettséggel rendelkező fogyasztóval készített kérdőíves adatfelvétel során nem arra törekedtünk, hogy robusztus statisztikai módszertan alkalmazásával általános összefüggéseket tárjunk fel a „flow”, a „stock” és az elégedettség alapú változók, valamint a rejtett gazdasági érintettség között. Ehelyett a rejtett gazdasági szerepvállalás és az informális kifizetések mértékét közelítő proxyváltozók előrejelző képességéről és gyakorlati alkalmazhatóságáról kérdeztük az ügyfeleket. A tapasztalatokat egy jövőbeli nagy mintás, személyes megkérdezéses, kvantitatív adatfelvétel megalapozásához kívánjuk felhasználni.

4. EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉSÜK

4.1. Szakértői interjúk

Szakértő alanyaink nagy szórással, GDP-arányosan 17-50% körüli mértékre becsülték a hazai rejtett gazdaság méretét, álláspontjuk az informális szektor jövőbeli alakulását illetően a szélsőségesen pesszimista és mérsékelten optimista végpontok között mozgott. Ennek okát döntően abban látják, hogy 1) az adóemelésekkel jellemezhető költségvetési restrikción a rejtett gazdaság irányába mozdítja a gazdasági szereplőket, 2) a politikusok érintettsége hitelteleníti a gazdaság kifehéritésére irányuló állami erőfeszítéseket, 3) évtizedek óta beidegződött és társadalmilag többé-kevésbé elfogadott állampolgári magatartásmintát, jövedelemszerzési alternatívát igen nehéz megváltoztatni (Méder et al. [2012]).

Emellett szakértőink elmondták, hogy a rejtett gazdasági érintettség széleskörűen elterjedt, az emberek értékrendszerébe beépült, így a direkt rákérdezés eredményre vezethet, mivel a megkérdezettek döntő része nem fogja problémásnak tartani.

Interjúalanyaink az ügyfelek rejtett gazdasági érintettségére utaló proxyváltozók közül a kutatásokban alkalmazott szociodemográfiai tényezők vizsgálata mellett kiemelték a foglalkoztatás jellegének (vállalkozó, alkalmi munkavállaló, kölcsönzött munkaerő stb.), a háztartás kiadási szerkezetének (megélhetési költségek), a készpénzfizetési hajlandóság és gyakoriság, valamint a prémium és luxus vagyontárgyak birtoklásának fontosságát.

4.1.1. A fogyasztók kérdőíves megkérdezése

A hiteltörlesztési tapasztalattal és informális jövedelemmel rendelkező fogyasztók személyes megkérdezésének *módszertani tanulságai* a fentiekkel némiképp ellentétesek, és a következőkben foglalhatók össze:

- Ajánlott megfelelő fedőtörténet ismertetésével növelni a megkérdezettek nyitottságát, és emelni a rejtett gazdasági érintettségére vonatkozó őszinte válaszadási hajlandóságot.
- Az alanyok szívesebben válaszolnak a kiadásaikkal kapcsolatos kérdésekre, és kevésbé a bevételeiket érintőkre, így a rendszeresen felmerülő tételekből célszerű következtetni a bevételek/kiadások közötti diszkrpanciára.
- A fedőtörténet során projektív technikákkal (pl. karácsony, szabadidő-eltöltési és utazási szokások, kulturális javak fogyasztása, válság hatása, havi megélhetés stb.) megbecsülhető a válaszadók informális kifizetéseinek mértéke.
- E kényes témában a trianguláció (*Jick* [1979]) elveinek követése különösen fontos a sikeres személyes megkérdezés elkészítéséhez.

Az elkészített mélyinterjúk legfontosabb eredményeit az alábbiakban foglaltuk össze:

1. A megkérdezettek szívesen válaszolnak a háztartások általános anyagi helyzetére vonatkozó kérdésekre. Például az „*Ön szerint mennyiből lehet ma megélni?*” jellegű kérdésekre mindenki adott választ, továbbá az ügyfelek kiemelték, hogy a válaszokból igen megbízható következtetések vonhatók le a tényleges életszínvonalra.
2. Ahogy a szakirodalmi összefoglalóban is említettük, a háztartások kiadási szerkezetének vizsgálata sokat segíthet a rejtett gazdasági érintettség és az informális jövedelmek mértékének megbecslésében. Ennek érdekében azt a feladatot adtuk a válaszadóknak, hogy osszák szét 100 egységnyi havi jövedelmüket a legfontosabb KSH COICOP háztartás-statisztikai kiadási csoportok között. Az eredmények a következők voltak: hiteltörlesztési kötelezettségre a válaszadó háztartások átlagosan jövedelmük 26%-át, lakásfenntartásra 27%-át, élelmiszerre 28%-át, kulturális, sport- és szabadidős elfoglaltságokra 10%-át fordítják, míg a rendelkezésükre álló pénzmennyiség 9%-át igyekeznek tartalékolni, megtakarítani.
3. A nem havi rendszerességgel jelentkező kiadási tételek becslésére projektív technikákat alkalmaztunk, amelyek közül kiemelnénk a karácsonyi ajándékozáásra és a nyári üdülésre fordított összegek megközelítését. A konkrét összegre való rákérdezést megelőzve, fényképekkel és családi történetek „elmeséltetésével” próbáltuk ösztönözni a válaszadást. Becsléseink alapján a karácsonyi ajándékozáásra kb. 60–70 ezer forintot költhetnek a megkérdezett háztartások, a nyári szabadidő eltöltésre azonban olyan nagy mértékben szóródnak a költségek, hogy megbízható eredményt nem áll módunkban közölni. E projektív technikák alkalmazásakor látványosan megnőtt a megkérdezettek nyitottsága, válaszadási hajlandósága és a megosztott információ mennyisége is.
4. A rejtett gazdaságból származó jövedelem mértékének megbecslésére szintén projektív technikán alapuló kérdéseket tettünk fel: pl. *Kovácsék nettó 280 000 Ft-ot visznek haza a munkahelyükről. Mit gondol, a 280 000 Ft-on felül mennyi lehet Kovácsék egyéb, nem munkahelyről származó jövedelme? Miért? Honnan származhat egyéb jövedelmük?* A kapott válaszok igen széles tartományban ingadoztak, a többség 40–80

ezer forint közötti választ adott, amely informális kifizetések áruszállítással, költöztetéssel, csomagolással, építkezési segédmunkával kapcsolatos tevékenységekből, valamint kerti és mezőgazdasági idénymunkákból származnak. Válaszadóink egyöntetűen állították, hogy a hasonló rejtett gazdasági munkákhoz könnyen hozzá lehet jutni, csupán akarni kell.

A megkérdezésekből egyértelműen körvonalazódott, hogy a megélhetésre elegendőnek mondott összeg és a háztartás kiadási szerkezete között esetlegesen megfigyelt diszkrpancia erősen valószínűsítette az ügyfél informális jövedelemszerzési csatornához való hozzáférést. Tapasztalataink szerint a rendszeresen felmerülő fizetési kötelezettségek ismerete, valamint a korábbi szociológiai kutatások és a KSH útmutatásaival történő korrekciók alapján feltételezhetjük a megkérdezettek rejtett gazdasági érintettségét. Úgy véljük, hogy a pilótfelmérés eredményei alapul szolgálhatnak egy magasabb megbízhatóságot, érvényesítést és általánosíthatóságot biztosító, kvantitatív „survey” lebonyolításához, amelynek az eredményei már a közeljövőben beépülhetnek a banki ügyfelek hitelképességét vizsgáló, szoftveres algoritmusokba.

4.2. A rejtett gazdaságból származó jövedelmek mértékének megbecslése

Tanulmányunk célkitűzése volt, hogy megpróbáljuk megbecsülni, mekkora lehet a potenciális banki ügyfelek hivatalos nettó jövedelmén felül a rejtett gazdaságból származó kifizetések aránya. Annak érdekében, hogy a hitelintézet pontosabban meg tudja becsülni az ügyfelek hitelképességét, elengedhetetlennek bizonyulnak az erre vonatkozó konkrét számszerűsítések.

4.2.1. Szekunder kutatási eredmények

A közgazdasági és szociológiai irodalom néhány kutatástól eltekintve nem bővelkedik a rejtett gazdasági jövedelmek mértékére vonatkozó mikroszintű kvantitatív becslésekben. Például Elek et al. [2009] a magyar gazdaság egyes szektoraiban vizsgálta, hogyan alakulnak a *minimálbéren* foglalkoztatottak addicionális, zsebbe fizetett jövedelmei. Eredményeiket a következő táblázat ismerteti.

**A minimálbérek zsebbe fizetett jövedelmének aránya
a magyar gazdaság szektorai,
valamint a foglalkoztató vállalkozások mérete szerint (2003)**

	Minimálbérek			
	aránya (%)	valódi bére (E Ft)	csalási valószínűsége (%)	csalási indikátor (%)
<i>Gazdasági ág</i>				
Mezőgazdaság és halászat	9,2	75,6	45,6	4,2
Bányászat	6,1	102,8	66,2	4,0
Feldolgozóipar	9,5	79,7	48,0	4,6
Vill. energia-, víz-, gázellátás	1,0	65,0	33,8	0,3
Építőipar	24,3	82,2	48,0	4,6
Kereskedelem, javítás	19,6	83,1	57,2	11,2
Vendéglátás, szálláshely	20,7	71,9	43,2	8,9
Szállítás, postai tevékenység	6,3	102,6	75,9	4,7
Pénzügyi tevékenység	1,8	154,9	83,9	1,5
Ingtatlanügylek, gazdasági szolgáltatás	14,0	103,3	60,4	8,5
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	8,4	78,1	40,2	3,4
<i>Vállalati méret (fő)</i>				
5–10	34	85,0	63,7	21,6
11–20	26,7	84,4	59,3	15,8
21–50	15,7	84,5	52,7	8,3
51–300	6,1	84,1	39,1	2,4
301–	1,3	63,5	7,2	0,1

Forrás: Elek Péter–Scharle Ágota–Szabó Bálint–Szabó Péter András [2009]: A bérekhez kapcsolódó adóeltitkolás Magyarországon. Pénzügyminisztérium Kutatási Füzetek és ELTE Közpénzügyi Füzetek, ELTE Empirikus Tanulmányok Intézete, Budapest

Hasonló aktuális vizsgálatról nincs tudomásunk, de a 2003-as adatokból is remekül látszik, hogy bizonyos iparágakban a minimálbéren bejelentettek jelentős arányban rendelkeztek a hivatalosan bejelentett, akkor 50 000 forintos minimálbér feletti, zsebbe fizetett jövedelmekkel. A ténylegesen kapott bér a minimálbér 1,2-szeresétől egészen a 3-szorosáig is terjedhetett (Elek et al. [2012]). Feltételezhető, hogy a minimálbér időközben 93 000 forintra történő emelése, valamint a 2008-ban kirobbant gazdasági recesszió minden bizonyos erőteljesen csökkentette a minimálbéresek zsebbe fizetett összegeit, de ezek továbbra sem jelentéktelenek.

Semjén et al. [2009b] a rejtett gazdasági kifizetések egyik elterjedt formáját, az *alkalmi munkavállalói könyvvel (AMK)* foglalkoztatottak rejtett gazdaságból származó jövedelmét kutatta. Amennyiben a potenciális hitelfelvevő háztartásában él alkalmi munkavállaló, akkor feltételezhető, hogy a háztartás rendelkezésére álló havi jövedelemhez a bejelentett jövedelmén felül az alábbi táblázatban feltüntetett mértékben járul hozzá.

3. táblázat

Az alkalmi munkavállalói könyvvel szabálytalankodók rejtett gazdaságból származó jövedelme

Szektor	A rejtett gazdaságból származó jövedelem aránya a tényleges nettó jövedelmen belül (%)	A tényleges nettó jövedelem hányszorososa a hivatalosan bejelentettnek?
Építőipar	20–50	1,25–2 ×
Mezőgazdaság	25	1,33 ×
Vendéglátóipar	30–50	1,42–2 ×

Forrás: Semjén András–Tóth István János–Fazekas Mihály–Makó Ágnes [2009b]: Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves felmérés tükrében. In: Semjén–Tóth (szerk.) [2010]: A rejtett gazdaság. MTA KTI, Budapest

A vállalkozások, valamint a munkabér jellegű fizetésüket sokszor számlával felvevő értelmiségiek által eltitkolt jövedelmek arányáról kutatási módszertannal alátámasztott becslési eredményeket nem tudunk ismertetni, de *a hazai és nemzetközi kutatások többsége azt valószínűsíti, hogy esetükben az irreguláris kifizetések aránya magasabb, mint az alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkezők esetében* (Semjén et al. [2009a, 2009b], Lackó et al. [2010], Molnár–Kapitány [2010], Williams [2004, 2009]). Tehát, amennyiben az ügyfélről vagy háztartásában élő, további személyről a vizsgált változók alapján feltételezhető, hogy érintett a rejtett gazdaságban, akkor óvatos közelítéssel is azt mondhatjuk, hogy tényleges jövedelme kb. 1/3-al több, de inkább a másfélszerese a bejelentett jövedelmének.

4.2.2. Primer empirikus eredményeink

A nem megfigyelt gazdaságból származó, informális kifizetések mértékére indirekt és közvetlen módszertani eszközökkel is próbáltunk következtetni.

A közvetlen megközelítés keretében a beszélgetésben nyíltan rákérdeztünk, hogy a hivatalos jövedelmén felül mekkora rejtett gazdasági kifizetésekkel rendelkezik a válaszadó.

A megkérdezett 30 interjúalanyból 22-en feleltek a kérdésre, ami a téma kényes jellegét tekintve, kifejezetten jó válaszadási hajlandóságnak számít. A megkérdezettek havi 30–50 ezer rendszeres, a rejtett gazdaságból származó jövedelemről számoltak be. Ez azt jelenti, hogy a válaszadók nettó jövedelmük mellett annak 15–40%-ára tettek szert rejtett gazdasági kereset kiegészítés keretében. Eredményeink részben egybeesnek az előbbi tudományos adatfelvételekben közöltekkel, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a mi becsléseink kissé alacsonyabbnak, konzervatívabbnak tekinthetők.

Emögött kétféle magyarázatot feltételezhetünk: egyrészt a reálgazdasági válság a rejtett gazdaságból származó jövedelemcsatornákat is szűkítette (Semjén–Tóth [2009]), másrészt válaszadóink többsége nem az informális gazdaságban leginkább érintett társadalmi rétegekből került ki.

Az indirekt megközelítés során első lépésben a megkérdezett háztartásának kiadási szerkezetét tártuk fel a már említett 100 egységnyi rendelkezésre álló havi jövedelem kiadási tételekre történő szétosztásával. Ezt követően a beszélgetés végén az alapvető demográfiai ismérveknél úgy kérdeztük meg a háztartás rendelkezésére álló havi nettó jövedelem mértékét, hogy a Központi Statisztikai Hivatal hivatalos jövedelmi kvintilisei alapján képeztük az osztályközöket (KSH [2010]). Így az egyes ötödökbe tartozó háztartások esetében rendelkezésünkre állt, hogy a legfőbb kiadási csoportokra (pl. fűtési és világítási célú kiadások, vízfogyasztás, csatornahasználat, élelmiszer, közlekedés, távközlés) országos átlagban jövedelmük hány százalékét fordítják a háztartások (*Altorjai–Havasi* [2006]).

A személyes megkérdezés során az egyes tételekhez „szétosztott” kiadásszerkezeti arányok és az országos átlag között tapasztalt, nagymértékű diszkrepanciából következtetünk a háztartás által nem bevallott jövedelem mértékére. Természetesen szeretnénk leszögezni, hogy egy 30 fős minta esetében statisztikai értelemben nem érdemes meghatározni a szignifikáns eltérés mértékét, ugyanakkor eredményeink nem térnek jelentősen el a „Kovács család” alternatív jövedelemszerzési lehetőségét középpontba állító, projektív technikán alapuló kérdésünkre adott válaszoktól. Az indirekt megközelítés során – csakúgy, mint a közvetlen rákérdezés esetében is – alacsonyabb rejtett gazdasági jövedelmekre következtetünk, becsléseink szerint ezek átlagosan 40–50 ezer forint körül alakulhatnak. Ez a háztartások átlagos havi nettó jövedelme felett mintegy 20–25%-os irreguláris kifizetési aránynak felel meg, ami azt jelenti, hogy válaszadóink az egyéni szintű rejtett gazdasági jövedelmeikkel kapcsolatban magasabb mértékről számoltak be, mint a háztartási szintű adatszolgáltatás esetében. Ennek okait egy későbbi kutatás keretében nyílik lehetőségünk feltárni.

Összességében azt javasoljuk, hogy ha a tanulmányban ismertetett változók alapos vizsgálatát követően feltételezhető az ügyfél vagy a háztartásában élő további személyek rejtett gazdasági érintettsége, akkor a hivatalos jövedelmet 1,2–1,5-ös korrekciós tényezővel szorozzuk meg, s így módosítsuk az ügyfél vagy háztartása számára rendelkezésre álló havi jövedelemre vonatkozó becslést (Elek et al. [2009]). Azonban az elmúlt évek felelőtlen lakossági hitelkihelyezési tapasztalatainak ismeretében inkább a fent említett korrekciós tényező sáv alsó tartományát (5/4, illetve 4/3) tartjuk indokoltnak.

5. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK – A REJTETT GAZDASÁGI ÉRINTETTSÉGRE UTALÓ PROXYVÁLTOZÓK DOKUMENTÁLÁSA

Kutatásunk során a banki ügyfelek rejtett gazdasági jövedelmeinek becslésére alkalmas proxyváltozókat gyűjtöttünk össze. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az ügyfelek tényleges jövedelmének és hitelképességének megbízhatóbb megítélése érdekében a cikkben megnevezett ismérvek minél teljesebb körű vizsgálata indokolt. Az ismertetett változók dokumentálása mind a bankban dolgozó ügyfélreferensek, mind a kockázatkezelés részéről fontos elvárás, de a gyakorlati működés során gyakran korlátokba ütközik, hiszen több változócsoporthoz csak szubjektíven dokumentálható és nehezen bizonyítható. Amennyiben különbséget kellene tennünk a rejtett gazdasági érintettségre utaló tényezők magyarázó ereje között, akkor elmondhatjuk, hogy a „flow” jellegű, tehát az ügyfél háztartása számára folyamatos kiadásokat eredményező változók vizsgálatát tartjuk fontosnak.

Ugyanakkor, ha a hitelintézetnek módjában áll, feltétlenül javasoljuk az állományjellegű és a szubjektív változókon alapuló becslések alkalmazását is, hiszen jelentős mértékben hozzájárulhatnak az ügyfél informális gazdasági kifizetéseinek pontosabb közelítéséhez. A nehezen bizonyítható, nem dokumentált változók vizsgálatában nagy szerepet kap a banki munkatárs, aki adott esetben a rejtett gazdasági érintettségre utaló proxyváltozókkal kapcsolatos kérdéseket személyes beszélgetésen teszi fel az ügyfeleknek. Az ügyfelek magánszféráját nagymértékben érintő kérdések szakszerű, bizalmas, empatikus lefolytatása mindenképpen csak az alkalmazottak megfelelő kiválasztásával, képzésével és motiválásával érhető el.

Kutatásunk limitációi között fontos kiemelnünk, hogy a rejtett gazdasági jövedelmek a banki hitelkihelyezések perspektívájából nem csupán potenciális piacbővítési lehetőségként értelmezhetők, hanem meghatározó kockázati tényezőként is. Amennyiben ugyanis egy ügyfél hitelképessége túlságosan nagy mértékben támaszkodik a rejtett gazdaságból érkező kifizetésekre, akkor az informális jövedelmek esetleges elmaradása, beszűkülése komoly törlesztési nehézségekhez és bizonytalan banki követelésállományhoz vezethet. Ezt tapasztaljuk a válság idején is, hiszen a recesszió és munkanélküliség miatt a rejtett gazdasági jövedelmek is elapadtak, és számos ügyfél esetében merült fel a fizetési probléma.

Szakértő megkérdezetteink kiemelték azt is, hogy a korábbiakban, amennyiben a hitelező bank végzett is jövedelemvizsgálatot, az ügyfélnek a rejtett gazdaságból származó kifizetéseire egy automatikus szorzót használt. Ez azonban nem volt képes megfelelően megbecsülni a rendkívül heterogén, az informális gazdasághoz számos szállal kötődő ügyfelek tényleges jövedelmét. A részletes, szakmailag megalapozott, kvantitatív módszertan hiányának ellenére azt javasoljuk, hogy a hitelintézetek törekedjenek a rejtett gazdaságban érintett hitelfelvevők jövedelmi pozícióinak rendszeres (éves) felülvizsgálatára, továbbá elképzelhetőnek tartjuk, hogy a későbbiekben érdemes lenne a hitelezhetőségi limit (361/2009. (XII. 30.) Korm. rendelet) és a rejtett gazdasági jövedelmek kapcsolatát természetesen is vizsgálni.

Tanulmányunk záró táblázatában megpróbáltuk áttekinthetően összefoglalni a cikk korábbi szakaszaiban megfogalmazott javaslatainkat. A 4. táblázatban igyekeztük kiemelni, hogy a potenciális banki ügyfél és háztartása rejtett gazdasági érintettségének közelítésére mely proxyváltozók bizonyulhatnak alkalmasnak. Ennek megfelelően a táblázatban feltün-

tettük az adott változó vizsgálatának szubjektív fontosságát, valamint a változó értékének és tartalmának lehetséges – a banki munkatársak által alkalmazható – bizonyítási, dokumentálási, nyomon követhetőségi módját is.

4. táblázat

A banki ügyfelek és háztartásuk rejtett gazdasági érintettségére utaló, potenciális proxyváltozók vizsgálata és fontossága

Változó megnevezése		Információhoz való hozzáférés módja, nyomon követhetőség, dokumentálhatóság, bizonyíthatóság	Változó vizsgálatának fontossága (1 = kevésbé fontos, 2 = fontos, 3 = nagyon fontos)
1.	Az ügyfél és háztartása alapvető demográfiai, társadalmi, gazdasági jellemzőinek vizsgálata		
1.1.	Nem	Személyi igazolvány, megkérdezés	2
1.2.	Kor	Személyi igazolvány, megkérdezés	2
1.3.	Iskolai végzettség	Bizonyítvány, oklevél	3
1.4.	Foglalkozás	Megkérdezés, munkáltatói igazolás	3
1.5.	Aktuális munkaerő-piaci státusz	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	3
1.6.	Munkanélküliségi tapasztalat	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	3
1.7.	Munka nélkül töltött időszakok száma	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	3
1.8.	Munka nélkül töltött időszakok hossza	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	3

1.9.	Eddigi munkahelyek száma	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	2
1.10.	Munkahelyeken töltött időszakok hossza	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	2
1.11.	Alkalmi munkavállalói könyv	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	3
1.12.	Korábbi alkalmi munkavállalói könyves tapasztalat	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	2
1.13.	Minimálbéres foglalkoztatottság	Megkérdezés, jövedelemigazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	3
1.14.	Korábbi tapasztalat minimálbéres foglalkoztatásban	Megkérdezés, igazolás vagy adatlekérdezés az illetékes hatóságoktól	2
1.15.	Jövedelem	Jövedelemigazolás, megkérdezés	3
1.16.	Másodállás	Megkérdezés, munkáltatói igazolás, jövedelemigazolás	3
1.17.	Háztartás rendelkezésére álló jövedelem	Megkérdezés, jövedelemigazolás	3
1.18.	Háztartás földrajzi elhelyezkedése	Megkérdezés, lakcímkártya, GoogleMaps, www.norc.hu	2
1.19.	A háztartás alapterülete	Megkérdezés, tulajdoni lap, fénykép, GoogleMaps, www.norc.hu	1
1.20.	Háztartásban élő aktívok száma	Megkérdezés, munkáltatói igazolás	2
1.21.	Háztartásban élő eltartottak száma	Megkérdezés, illetékes hatóság	3
1.22.	Háztartásban élő gyermek-gondozási támogatásban részesülők száma	Megkérdezés, igazolás az illetékes szervektől	2

2.	A háztartás fogyasztói magatartásával kapcsolatos proxyváltozók		
2.1.	<i>A háztartás energiakiadásai</i>		
2.1.1.	Fűtési célú kiadások/jövedelem	Fűtésszámla	3
2.1.2.	Villamosenergia-kiadások/jövedelem	Villanyszámla	3
2.1.3.	Víz- és csatornadíj/jövedelem	Víz-/csatornaszámla	3
2.1.4.	Mobiltelefonálási költségek/jövedelem	Mobilszámlák	3
2.2.	<i>Egészségügyi kiadások</i>		
2.2.1.	Tartós betegségek	Megkérdezés, háziorvosi igazolás	2
2.2.2.	Gyógyszerköltségek	Megkérdezés, vények, gyógyszerértári blokkok	2
2.2.3.	Egészségügyi kezelések	Megkérdezés, számlák	2
2.2.4.	Egészségügyi kiadások/jövedelem	Megkérdezés, jövedelemigazolás, számlák	3
2.3.	<i>Szabadidő-eltöltési szokások</i>		
2.3.1.	Hobbi	Megkérdezés, fényképek, social media	2
2.3.2.	Nyaralási, üdülési szokások	Megkérdezés, fényképek, social media	2
2.3.3.	Szabadidő-eltöltési és kulturális programok	Megkérdezés, fényképek, social media	2
2.3.4.	Szabadidő-eltöltési kiadások/jövedelem	Megkérdezés, fényképek, social media	3
2.4.	<i>Tartós fogyasztási cikkek</i>		
2.4.1.	Lakás		
2.4.1.1.	A lakóingatlan típusa	Megkérdezés, fényképek, social media, GoogleMaps, www.norc.hu	2
2.4.1.2.	A lakóingatlan területe	Megkérdezés, fényképek, social media, GoogleMaps, www.norc.hu	1

2.4.1.3.	A lakóingatlan mikrokozonyete	Megkérdezés, fényképek, social media, GoogleMaps, www.norc.hu	2
2.4.1.4.	Lakóingatlan belső állapota, berendezése, felszereltsége	Megkérdezés, fényképek, social media	2
2.4.1.5.	Lakóingatlanhoz történő hozzájutás módja	Megkérdezés, adásvételi szerződés, tulajdoni lap	2
2.4.2.	Személygépkocsi		
2.4.2.1.	Személygépkocsi használatának mértéke, gyakorisága	Megkérdezés	2
2.4.2.2.	Személygépkocsi fogyasztása	Megkérdezés, hivatalos gépjármű-konstruktóri leírás	2
2.4.2.3.	Kötelező gépjármű-felelősség-biztosítási díj	Befizetett csekkszelvény vagy banki értesítő	3
2.4.2.4.	Casco biztosítás díja	Befizetett csekkszelvény vagy banki értesítő	3
2.4.2.5.	Személygépkocsit terhelő kötelezettségek	Befizetett csekkszelvény vagy banki értesítő, esetleg bankközi információ	3
2.4.2.6.	Személygépkocsi piaci értéke	Megkérdezés, becslés hirdetések alapján	1
2.4.2.7.	Háztartás tulajdonában lévő személygépkocsik száma	Megkérdezés (bankközi információ)	2
2.4.2.8.	Közlekedési kiadások/ jövedelem arány	Megkérdezés, becslés	3
2.4.3.	Egyéb tartós fogyasztási cikkek		
2.4.3.1.	Nagy értékű televíziók száma	Megkérdezés, fénykép, social media	2
2.4.3.2.	Nagy értékű mobiltelefonok száma	Megkérdezés	1
2.4.3.3.	Notebookok száma	Megkérdezés	2
2.4.3.4.	Nagy értékű audióberendezés	Megkérdezés, fénykép, social media	2
2.4.3.5.	Légkondicionáló berendezés	Megkérdezés, (villanyszámla)	2

2.4.3.6.	Medence vagy jakuzzi	Megkérdezés, GoogleMaps, social media, fűtés- és villanyszámla	3
2.4.3.7.	Egyéb nagy értékű tartós fogyasztási cikkek	Megkérdezés, social media	2
2.4.4.	<i>Megtakarítások</i>		
2.4.4.1.	Megtakarításokkal való rendelkezés	Megkérdezés (bankközi információ)	3
2.4.4.2.	Megtakarítás formái	Megkérdezés (bankközi információ)	3
2.4.4.3.	Készpénz	Megkérdezés (bankközi információ)	2
2.4.4.4.	Bankbetét	Megkérdezés (bankközi információ)	2
2.4.4.5.	Értékpapír	Megkérdezés (bankközi információ)	2
2.4.4.6.	Életbiztosítás	Megkérdezés (bankközi információ)	3
2.4.4.7.	Önkéntes nyugdíjalap	Megkérdezés (bankközi információ)	3
2.4.4.8.	Unit-linked termék	Megkérdezés (bankközi információ)	3
2.4.4.9.	Befektetési alap	Megkérdezés (bankközi információ)	2
2.4.4.10.	Ingatlan (lakás, nyaraló vagy üdülési jog)	Megkérdezés (bankközi információ)	3
2.4.4.11.	Egyéb megtakarítási formák	Megkérdezés (bankközi információ)	2
2.4.5.	<i>Kötelezettségek</i>		
2.4.5.1.	Havi törlesztési kötelezettség/jövedelem	Megkérdezés, csekkszelvények és banki értesítők (bankközi információk)	3
2.4.5.2.	Törlesztési fegyelem	Megkérdezés, csekkszelvények és banki értesítők (bankközi információk)	3

2.4.5.3.	Tartós vagy átmeneti törlesztési nehézségek	Megkérdezés, csekkszelvények és banki értesítők (bankközi információk)	3
2.4.5.4.	Közüzemi számlák fizetésével kapcsolatos fegyelem	Megkérdezés (közszolgáltatói információk)	3
2.4.5.4.	Lakásbérleti díj összege	Megkérdezés	3
3.	Adminisztratív változók		
3.1.	Egészségbiztosítási jogosultság	TAJ-kártya, jövedelemigazolás, részletes kifizetői igazolás, információ az illetékes szervektől	2
3.2.	Nyugdíjbiztosítási jogosultság	Jövedelemigazolás, részletes kifizetői igazolás, információ az illetékes szervektől	2
3.3.	Szja-bevallási kötelezettség	Jövedelemigazolás, részletes kifizetői igazolás, információ az illetékes szervektől	2
4.	Közvetlen rokonság		
4.1.	Szülők munkaerőpiaci státusza	Megkérdezés	2
4.2.	Szülők iskolai végzettsége	Megkérdezés	2
4.3.	Szülők foglalkozása	Megkérdezés	2
4.4.	Szülők egészségügyi állapota	Megkérdezés	2
5.	Vállalkozás, vállalkozók		
5.1.	Vállalkozás kora	Megkérdezés, alapító okirat	2
5.2.	Vállalkozás mérete (foglalkoztatottak létszáma)	Megkérdezés (hivatalos dokumentumok)	2
5.3.	Vállalkozás tevékenységi köre	Alapító okirat, TEAOR	3
5.4.	Vállalkozás (üzemi) üzleti eredménye	Eredménykimutatás, mérleg	2
5.5.	Vállalkozás technológiai fejlettsége	Megkérdezés, fényképek, honlap	1
5.6.	Vállalkozás piaci pozíciója	Megkérdezés, mérleg, eredmény- és cash flow-kimutatás	3
5.7.	Bejegyzett-e a vállalkozás?	Cégbírósági adatlekérés	3
5.8.	Vállalkozásra kirótt bírságok mértéke és gyakorisága	NAV	1

5.9.	Vállalkozó percepciója a versenytársakról és a tágabb üzleti környezetről	Megkérdezés	1
5.10.	Késspénzes tranzakciók aránya	Megkérdezés	3
6.	Fogyasztói bizalommal kapcsolatos kérdések	Megkérdezés	2
7.	Általános elégedettséggel kapcsolatos kérdések	Megkérdezés	2
8.	Életstílussal kapcsolatos kérdések	Megkérdezés	1

Forrás: saját készítésű táblázat

IRODALOMJEGYZÉK

- AGÁRDI IRMA–BERÁCS JÓZSEF–HOFMEISTER-TÓTH ÁGNES–MALOTA ERZSÉBET [2003]: Fogyasztói bizalom. Aula Kiadó, Budapest
- ALTORJAI SZILVIA–HAVASI ÉVA [2006]: Kényszerek és választások – A kiadásokkal mért fogyasztás szerinti rétegződés a magyar társadalomban. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest
- BABBIE, EARL [2003]: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi Kiadó, Budapest
- BACANU, BOGDAN [2008]: Romanian Underground Economy in the Regional Context, Bulletin of the Transylvania University of Brasov 1. (50), 129–136. o.
- COOK, D. [1997], Poverty, Crime and Punishment. Child Poverty Action Group, London
- CURTIN, RICHARD [1984]: Consumer Attitudes for Forecasting, Advances in Consumer Research 11., 714–717. o.
- DREHER, AXEL–SCHNEIDER, FRIEDRICH [2010]: Corruption and the Shadow Economy. *Public Choice* 144. (1), 215–238. o.
- EASTERLIN, R. A. [2009], Lost in Transition: Life Satisfaction on the Road to Capitalism. *Journal of Economic Behavior & Organization* 71. (1), 130–145. o.
- EC [2007]: Undeclared Work in the European Economy. Special Eurobarometer, European Commission, Brüsszel
- ELEK PÉTER–KÖLLŐ JÁNOS–REIZER BALÁZS–SZABÓ PÉTER A. [2012]: Detecting Wage Under-Reporting Using a Double Hurdle Model. Budapest Working Papers On The Labour Market 1, Institute of Economics, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, 1–36. o.
- ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2008]: A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon. In: SEMJÉN-TÓTH (SZERK.) [2010] A rejtett gazdaság. MTA KTI, Budapest
- ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2009]: A bérekhez kapcsolódó adóeltitkolás Magyarországon. Pénzügyminisztérium Kutatási Füzetek és ELTE Közpénzügyi Füzetek, ELTE Empirikus Tanulmányok Intézete, Budapest
- EVANS, M.–SYRETT, S.–WILLIAMS, C. [2006]: Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods. Department for Communities and Local Governments, London
- FEIGE, E. L.–MCGEE, R. T. [1983]: Sweden's Laffer Curve: Taxation and the Unobserved Economy. *Scandinavian Journal of Economics* 85. (2), 499–519. o.
- GÉM ERZSÉBET [2011]: A belső kereslet és a banki hitelezés alakulása. *Pénzügyi Szemle* 56. (3), 337–351. o.
- GRABINER, L. [2000]: The Informal Economy. HM Treasury, London
- GUTMANN, P. M. [1997]: The Subterranean Economy. *Financial Analysis Journal* (34), 26–28. o.
- HARCZA ISTVÁN (SZERK.) [2008]: Az életkörülmények és az életmód dinamikus jelzőszámai. KSH, Budapest
- HAYO, B. [2007]: Happiness in transition: An Empirical Study on Eastern Europe. *Economic Systems* 24. (3), 204–221. o.

- HENRY, PAUL [2010]: How Mainstream Consumers Think about Consumer Rights and Responsibilities? *Journal of Consumer Research* 37. (4), 670–687. o.
- HOFMEISTER-TÓTH ÁGNES [2006]: Fogyasztói magatartás. Aula Kiadó, Budapest
- HOLLÓ DÁNIEL–PAPP MÓNKA [2007]: Assessing Household Credit Risk: Evidence From a Household Survey. *Occasional Papers*, MNB, Budapest
- HOLLÓ DÁNIEL [2009]: Kockázatalakulás a lakossági jelzáloghitelek piacán. *MNB Szemle* (9), 13–18. o.
- ILO [2002]: Decent Work and the Informal Economy. International Labour Office, Genf
- JICK, TODD D. [1979]: Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action. *Administrative Science Quarterly* 24. (4), 602–611. o.
- KATONA, GEORGE [1951]: Psychological Analysis of Economic Behavior. McGraw–Hill, New York
- KATUNGI, D.–NEALE, E.–BARBOUR, A. [2006]: People in Low-Paid Informal Work: Need not Greed, The Policy Press, Bristol, UK
- KOZÁK ÁKOS [2007]: Kincskeresők – Pillanatfelvétel a magyar fogyasztóról. HVG Kiadó, Budapest
- KSH [2010]: Az összes aktív háztartás adatai jövedelmi ötödök szerint – 2010, http://www.ksh.hu/docs/hun/xtabla/jovhelyzet/tabljh10_02.html (letöltve: 2012. 06. 24.)
- LACKÓ MÁRIA [1998]: The Hidden Economies of Visegrad Countries in International Comparison: A Household Electricity Approach. In: HALPERN, L.–WYPLOSZ, C. (ED.): Hungary: Towards a Market Economy, Cambridge University Press, Cambridge (MA)
- LACKÓ MÁRIA [2000a]: Egy rázós szektor: A rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban a háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. MTA KTK Műhelytanulmány, Budapest
- LACKÓ MÁRIA [2000b]: Hidden Economy – an Unknown Quantity? Comparative Analysis of Hidden Economies in Transition Countries, 1989–1995, *The Economics of Transition* 8. (1), 117–149. o.
- LACKÓ MÁRIA–SEMJÉN ANDRÁS–FAZEKAS MIHÁLY–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2010]: Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politikai a nemzetközi és hazai irodalom tükrében. In: SEMJÉN–TÓTH (SZERK.): Rejtett gazdaság. MTA KTI, Budapest
- LAKATOS JUDIT (SZERK.) [2009]: A háztartások energiafelhasználása 2008. A KSH internetes kiadványa, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/haztartenergia08.pdf>
- LIPPERT, O.–WALKER, M. [1997]: The Underground Economy: Global Evidences of its Size and Impact. The Frazer Institute, Vancouver
- LYSSIOU, PANAYIOTA–PANOS, PASHARDES–THANASIS, STENGOS [2004]: Estimates of the Black Economy Based on Consumer Demand Approaches. *The Economic Journal* 114. (497), 622–640. o.
- MALHOTRA, NARESH K.–SIMON JUDIT [2009]: Marketingkutatás. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MÉDER ZSOMBOR Z.–SIMONOVITS ANDRÁS–VINCZE JÁNOS [2012]: Tax Morale and Tax Evasion. Discussion Papers, Institute of Economics, Research Centre for Economic and Regional Studies, MTA (3), 1–19. o.
- MENCZŐ BEATRIX (SZERK.) [2009]: Háztartás-statisztikai adatok 2008. A KSH internetes kiadványa, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztstat08.pdf>
- MFOR [2011]: A végtörlesztés miatt nőnek a hitelkamatok, http://www.mfor.hu/cikkek/A_vegtorlesztes_miatt_novekednek_a_hitelkamatok.html (letöltve: 2012. 06. 21.)
- MNB [2012]: Hitelezési felmérés (2012. május). <http://www.mnb.hu/Kiadvanyok/hitelezesi-felmeres/hitelezesi-felmeres-2012-majus> (letöltve: 2012. 06. 20.)
- MOLNÁR GYÖRGY–KAPITÁNY ZSUZSA [2010]: Unreported Income, Education and Subjective Well-Being. Discussion Papers, Institute of Economics, MTA 2010/3. 1–32. o.
- OECD [2002]: Measuring the Unobserved Economy: A Handbook. OECD, Paris
- OECD [2005]: Employment Outlook. OECD Conference, Paris
- PISSARIDES, C. A.–WEBER, G. [1989]: An Expenditure-Based Estimate of Britain's Black Economy. *Journal of Public Economics* 1989 (39), 17–32. o.
- RENOOY, P. H.–IVARSSON S.–VAN DER WUSTEN-GRITSAL, O.–MEIJER, R. [2004]: Undeclared Work in an Enlarged Union. An Analysis of Undeclared Work – An In-Depth Study of Specific Items. European Commission, Bruxelles
- SÁNDOR ISTVÁN–VÉGH ZOLTÁN [2008]: A foglalkoztatási, jövedelmi és fogyasztási jellemzők regionális különbségei. KSH, Debrecen, Szeged, Budapest
- SCHNEIDER, F.–ENSTE, D. K. [2002]: The Shadow Economy. Cambridge University Press, Cambridge
- SCHNEIDER, F.–ENSTE, D. K. [2005]: Shadow Economies Around the World. *European Journal of Political Science* 39. (2), 490–512. o.
- SCHNEIDER, F. [2011]: The Shadow Economy in Europe. A. T. Kearney, Chicago, Illinois
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS (SZERK.) [2010]: A rejtett gazdaság. MTA KTI, Budapest

- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–MEDGYESI MÁRTON–CZIBIK ÁGNES [2009a]: Adócsalás és korrupció: lakossági érintettség és elfogadottság. MTA KTI Műhelytanulmányok, 2008/13, Budapest
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–FAZEKAS MIHÁLY–MAKÓ ÁGNES [2009b]: Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves felmérés tükrében. In: SEMJÉN–TÓTH (SZERK.) [2010]: A rejtett gazdaság. MTA KTI, Budapest
- VOICU, CRISTINA [2009]: The Mimetic Principle in the Underground Economy. *Theoretical and Applied Economics* 8. (8), 41–56. o.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [1998]: *Informal Employment in the Advanced Economies: Implications for Work and Welfare*. Routledge, London
- WILLIAMS, C. C. [2004]: *Cash in Hand Work: The Underground Sector and the Hidden Economy of Favours*. Palgrave MacMillan, Basingstoke
- WILLIAMS, C. C. [2009]: The Hidden Enterprise Culture: Entrepreneurs in the Underground Economy in England, Ukraine and Russia. *The Journal of Applied Management and Entrepreneurship* 14. (2), 44–60. o.